

UDK 321.013:327.2 (497.6+497.11) "13"
Prethodno priopćenje

ODNOSI BOSNE I SRBIJE U VRIJEME STJEPANA II KOTROMANIĆA

Nedim Rabić

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U radu se analiziraju odnosi Bosne i Srbije tokom vladavine bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Detaljnije je urađen osvrt na prve godine ekspanzivne politike Bosne, koja je rezultirala osvajanjem Humske zemlje i promjenom crkvene i političke strukture na ovom području. U kontekstu interpretacije Borisa Nilevića prikazan je jedan upad bosanske vojske u Polimlje, kojom je prilikom nastradao Manastir Banja kod Priboja – sjedište Dabarske episkopije. Na kraju je u obliku polemike raspravljano o vjerskom identitetu bosanskog bana.

Ključne riječi: Bosna, Srbija, Humska zemlja, XIV stoljeće, Stjepan II Kotromanić, Boris Nilević, Srpska pravoslavna crkva, Katolička crkva, Crkva bosanska, Humska episkopija, vjerski identitet, hereza, natpis iz 1329. godine.

Uvod

Uplejadi značajnih i zaslužnih historičara koji su se bavili srednjovjekovnom prošlošću Bosne i Hercegovine značajno mjesto pripada Borisu Nileviću. Posebno se ističu njegovi radovi o temi vlasteoske porodice Pavlovića, iz mlađih dana naučnog djelovanja i izučavanja Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u zrelijem razdoblju. U ovom radu u fokus ćemo staviti Nilevićev pristup obradi odnosa Bosne i Srbije sa Srpskom pravoslavnom crkvom kao *backgroundom* i na osnovu nekoliko primjera pokušati uka-

zati na problematiku koja je u stopu prati. Kako je problem Pravoslavne crkve u srednjovjekovnoj Bosni predstavljao epicentar njegove naučnoistraživačke djelatnosti, kroz koju je obradio odnose Bosne i Srbije, mi ćemo se nastojati držati ovih okvira Nilevićevog naučnog rada.

Odnosi Bosne i Srbije tokom prve polovine XIV stoljeća našle su svoju refleksiju u naučnom opusu Borisa Nilevića, koje je uglavnom prezentirao u svom najznačajnijem djelu *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, objavljene u Sarajevu 1990. godine. Posmatrajući ih prvenstveno sa aspekta vjerskih odnosa, što predstavljaju autorova temeljna polazišta, Nilević je ponudio dovoljan broj podataka koji jasno zaokružuju odnose ove dvije u ovom razdoblju suprotstavljene strane. Na početku knjige Nilević je istakao brojne probleme sa kojima su se obrađivači Srpske pravoslavne crkve susretali. Također je ukazao na teškoće vezane za njeno izučavanje. Odnosa Bosne i Srbije doticao se u onolikoj mjeri koliko mu je bilo potrebno da sagleda vjerske odnose na teritoriju srednjovjekovne Bosne. Međutim, može začuditi usvajanje bogumilskog karaktera Crkve bosanske od strane ovog autora u vremenu kada je historiografija dala jasan sud o tome. Posebno začuđuje prevladavanje ovog mita kod autora koji se izuzetno uspješno bavio vjerskim odnosima. Stoga, ova okolnost predstavlja opterećenje u izučavanju bosansko-srpskih odnosa prve polovine XIV stoljeća.¹ Geografska pozornica tih odnosa bila je Humska zemlja koju je 1326. godine osvojio Stjepan II Kotromanić.

Početakom XIV stoljeća veza između Srbije i njene zapadne teritorije počela je da slabi. U vrijeme dinastičkih borbi između pretendenta za prijestol: Milutina i Dragutina, Šubići su prodrli u Humsku zemlju, gdje ih je na području Nevesinja, Popova, Slanskog primorja i u dolini Neretve predstavljao knez Konstantin iz hrvatske loze Nelipića u periodu od 1303. do 1306. godine.² U narednom periodu u nadležnosti nad Humskom zemljom smjenjivala se vlast Srbije i Šubića, koji nisu odustajali od namjere da zagospodare ovom

¹ Нилевић Б. 1990. 37, 41, 48.

² Динић М. 1961. 1-11. Опширније о sukobu Milutina i Dragutina vidi: Исти. 1955. 49-82.

strateški važnom zemljom. Nestabilna situacija izazvana ratnim prilikama i osamostaljenjem vlastele Branivojevića nepovoljno se odrazila na njenu upravu i crkvenu organizaciju. Tako se humski episkop Danilo žali kralju Urošu II da je njegova episkopija opustjela i da on nema nikakvog prihoda sa nje.³ Posljednju epizodu, prije nego će doći pod bosansku vlast, ova oblast je imala pod Branivojevićima, pod čijom se dominacijom ni Milutin nije mogao nadati njenim приходima.⁴ Navedene činjenice predstavljaju, prema Nileviću, glavne razloge zašto je Humska episkopija, prije nego je njena teritorija došla pod bosansku vlast, počela nazadovati.⁵

Zamršena i do kraja nepoznata sudbina Humske episkopije privukla je Nilevićevu pažnju, koju je on, smještajući je uz odgovarajući povijesni kontekst, nastojao razriješiti, ali je na kraju ipak u nedostatku novijih podataka oprezno ostao pri stavovima koje je sredinom 80-ih godina već iznijela Marija Janković.⁶ Poslije pretrpljenih teritorijalnih gubitaka srpske države i kidanja veze sa Humom kralj Milutin je između 1317. i 1321. godine, poslije žalbe episkopa Danila, Humskoj episkopiji priložio Crkvu sv. Nikole na Sirotinji sa metohom, sv. Bogorodicu na Bistrici, sa crkvom na Kičavi sa metohom i sv. Bogorodicu u Kutanskoj sa posjedima, koje su se nalazile na području koje je bilo pod njegovom neposrednom vlašću.⁷ Nakon izuzimanja ovih crkvi iz prethodne episkopije i njihovim pripajanjem Humskoj episkopiji, koja je ostala bez posjeda u nemirnoj Humskoj zemlji, došlo je do odmetanja manastirske vlastele u centralnim oblastima srpske zemlje. Tako su se neredi iz Humske zemlje prelili na središnju Srbiju.⁸

Nakon Danila, koji je 14. septembra 1324. godine postao arhiepiskop Srpske pravoslavne crkve, na funkciji humskog episkopa zamijenio ga je Stefan

³ Жиречек К. 1978. 65.

⁴ Јанковић М. 1984. 111.

⁵ Нилевић Б. 1990. 33.

⁶ Јанковић М. 1984.

⁷ Било је више покушаја ubiciranja ових цркава, а истраживачи су углавном сложни да су се ове цркве налазиле у близини обале ријеке Лима у близини Бијелог Поља. Такво мишљење заступају: Грујић Р. 1932. 21 и Ивановић Р. 1960, 91, док Јанковић М. сматра да Цркву св. Николe на Сиrotинји “треба тражити у старој Хумској земљи, у пределу Сираковићи”. Упореди: Јанковић М. 1984. 110.

⁸ Јанковић М. 1984. 40.

Pekpal – njen posljednji poznati starješina. Tokom perioda kada je on bio na čelu Humske episkopije situacija je ostala ista kao i ranije. Kao i njegov pret-hodnik, i Stefan Pekpal se žali kralju zbog gubitka posjeda episkopije u Humu i prihoda iz te oblasti, a novi kralj Stefan Dečanski mu je potvrdio ista imanja na Limu kao i Danilu.⁹ Kao što se može vidjeti, izvorni podaci pokazuju da episkopija nije uspjela povratiti teritoriju koju je osamostaljenjem Branivojevića izgubila, mada je nastavila postojati, a opstajala je od prihoda koje je dobivala iz naknadno dodijeljenih dobara na Limu. S druge strane, Branivojevićima (bez namjere da ulazimo u analizu njihovog konfesionalnog identiteta) nije odgovaralo djelovanje crkvenih institucija na njihovoj teritoriji, odanih centralnoj vlasti u Srbiji, koji su mogli poslužiti kao vladareva produžena ruka u postizanju njegovih ciljeva u Humu. Stoga se otpor etabliranju crkvenih starješina u Humu od strane Branivojevića čini razumljivim u ostvarivanju njihovih političkih ciljeva.¹⁰ Iz ovoga se nameće pitanje: ko je zamijenio zvaničnike Srpske pravoslavne crkve na teritoriju pod njihovom vlašću i da li ih je uopće mijenjao? Da li je došlo do usitnjavanja pravoslavne organizacije na lokalnom nivou i da li su vjersku službu provodili lokalni svećenici? Sve to nije poznato.

Teška i krajnje neizvjesna situacija oko sudbine Humske zemlje dodatno je zakomplicirana miješanjem Bosne i Dubrovnika u unutarsrpske odnose koji su se odvijali na relaciji kralj – odmetnuta vlastela. Iskoristivši pogodnu geopolitičku situaciju, Stjepan II je prije 20. aprila 1326. godine otpočeo sa osvajačkim pohodom usmjerivši oružje na teritoriju pod vlašću Branivojevića, kojem su se, uvidjevši koristi koje bi mogli izvući, pridružili i Dubrovčani.¹¹ Dok bosanskog bana nisu držali nikakvi obziri prema susjednoj srpskoj

⁹ Исто. 112, 142.; Новаковић С. 1912. 598. Posljednji put Stefan Pekpal se spominje u jednom nedatiranom zapisu koji je Ljubomir Stojanović stavio okvirno oko 1330. godine. U njemu se saopćava da je veliki tepčija Mišljen sebi podigao grobnicu na Glodima, И то се створи въ власть Епископа Пекпала Стефана. Стојановић Љ. 1902. 27. br. 58.

¹⁰ Eklatantan primjer da je razaranje vlastelinstva Humske episkopije počelo prije prodora Bosanaca u Humsku zemlju pokazuje podatak od 8. avgusta 1324. godine, kada se u selu Malikovu, koje je pripadalo Humskoj episkopiji, sada spominju ljudi Branivojevića. Мишић С. 1996. 129.

¹¹ Трпковић В. 1960. а). 70, 71-72. Iz odluke Velikog vijeća od 20. aprila vidi se da se već tada bosanski ban nalazio na obali mora na ušću Neretve, što znači da je akcija, uperena protiv Branivojevića, morala početi nešto ranije. Monumenta Ragusina. Tomus V. 1897. 199. O motivima bosanskog bana vidi: Rastić Đ. 1893. 196.

državi, kako je sumirao Stjepanovu vladavinu Sima Ćirković, Dubrovčani su svojim uputstvima jasno naglašavali da njihov savez sa Stjepanom nije uperen protiv Srbije, mada se iz daljih odluka vidi da je to bio paravan, koji je imao za cilj da prekrije stvarne ambicije Općine.¹² U vrijeme glasnog zveketa oružja nisu se mogle čuti vijesti o organizaciji crkvene infrastrukture u ovo metežno vrijeme, koje su tokom ratnih zbivanja potisnute u drugi plan, te nisu doprle do nas. Nakon nepuna dva mjeseca Branivojevići su bili likvidirani, a bosanski ban je od juna 1326. godine nosio titulu gospodara Huma, dok su Dubrovčani držali Pelješac i Ston, koji su od 1333. godine, nakon što su ga otkupili od srpskog kralja i bosanskog bana, i *de jure* posjedovali.¹³ Ovim činom je, prema Nileviću, zapečaćena dalja sudbina Humske eparhije, koja je u periodu od 1333/1334. do 1343. godine bila ukinuta.¹⁴ Zašto se Nilević odlučio upravo za ovaj vremenski okvir ukidanja eparhije vidjet ćemo u daljem tekstu.

Etabliranje bosanske vlasti u Humu teklo je jednosmjernim putem i bilo je veoma efikasno. Uklonjeni su raniji gospodari, a njihovi stariji vazali su većinom prešli na stranu Stjepana II.¹⁵ Isto se desilo i sa crkvenim strukturama Katoličke i Pravoslavne crkve, za koje nije bilo mjesta u Bosanskoj državi, kako tvrdi Nilević.¹⁶ S obzirom da humski episkop nije stolovao u Humu više od 70 godina, njegova vlast je u ovim krajevima, zbog raznih nemira i ofanzive Katoličke crkve, bila veoma slaba, a upravu je provodio uz česte prekide.¹⁷ Prodorom Bosne u Hum, sudbina Humske episkopije bila je zapečaćena – kako će se daljim razvojem situacije ispostaviti.

Prva vremenska odrednica 1333/1334. očito se odnosi na Dušanove povelje o ustupanju Stona i Pelješca Dubrovčanima, a posebno na onu iz 1334. godine.¹⁸ U njoj je istaknuta odredba koja obavezuje Dubrovčane da poštuju

¹² Monumenta Ragusina. Tomus V. 1897. 198.

¹³ O procesu osvajanja Humske zemlje, opširnije vidi: Trpković B. 1960.b). 151-154; Исти. 1960. 69-84; Ђоровић В. 1935. 31-38; Uporedi: Mrgić-Radojčić J. 2004. 56-58. O etabliranju vlasti Dubrovnika u Stonu i na Pelješcu vidi: Trpković V. 1963. 39-60; Foretić V. 1976. 81-92.

¹⁴ Нилевић Б. 1990. 34.

¹⁵ Babić A. 1972. 172.

¹⁶ Нилевић Б. 1990. 40.

¹⁷ Мишић С. 1996. 129.

¹⁸ Prva je pisana u Pologu 22. januara 1333. godine, u prisustvu prizrenskog episkopa Arsenija i ugledne srpske i dubrovačke vlastele. Стојановић Љ. 1929. 48-52, a drugu je izdao na

pravoslavno bogoslužje, te se kaže да прѣвива ꙗꙗ срѣбски и да поє ꙗ црквахъ кок сꙗ ꙗ стонꙗ и ꙗ рѣꙗ.¹⁹ Iz ove vijesti se bez adekvatne argumentacije izvodi zaključak da Humska episkopija još uvijek postoji iako se ona i njen starješina uopće ne spominju u povelji. Prema našem mišljenju, ova vijest ne pruža informacije na osnovu kojih bismo mogli zaključiti da li je Humska episkopija ukinuta ili nije. Iz navedenog izvoda, Dušan je jasno naglasio da прѣвива ꙗꙗ, koji je u hijerarhijskoj strukturi iza episkopa, a njegovo djelovanje je ograničeno na parohije kao osnovne crkvene ćelije u organizaciji pravoslavne crkve. Istina, prema hijerarhijskoj obavezi pop (prezbiter) je dužan da na svim bogoslužjenjima spominje svog episkopa od koga je zavisao.²⁰ Međutim, gubitkom teritorije prestala je postojati ingerencija Srpske pravoslavne crkve nad ovim područjem (što, naravno, ne mora značiti da je ovim činom došlo do ukidanja episkopije),²¹ tako da su obaveze popa koje su ranije bile usmjerene episkopu sada prešle na Dubrovačku općinu.²²

Godina koja predstavlja *terminus ante quem* (1343) odnosi se na Dušanovu povelju Manastiru sv. Petra i Pavla na Limu, u kojoj se prilikom nabrajanja svih episkopija Srpske arhiepiskopije ne spominje Humska episkopija,

Dobrušti kod Prizrena 19. maja 1334. godine. Исто. 53-54.

¹⁹ Исто. 54.

²⁰ Поповић Р, Динић-Кнежевић Д, Михаљчић Р. 1999. 553.

²¹ Тирковић С. 1969. 41.

²² To potvrđuju vijesti iz kasnijeg perioda; kao primjer može poslužiti slučaj sa popom Pribecom, koji je 1393. godine tražio jedan posjed kod Crkve sv. Petra, pozivajući se na ispravu iz 1340. godine. Međutim, Dubrovačka vlada je odlučila da mu se uz vrt, koji mu je ranije dodijeljen, daju još dvije čestice zemlje. Korać D. 2008. 84. Da li je ovdje riječ o ždrijebiji, na koje je imalo pravo parohijsko svećenstvo za koje Dušanov zakonik predviđa *tri njive zakonite*, zbog nedostatka komparativnog materijala ne možemo sa sigurnošću tvrditi. O ždrijebiji vidi: Михаљчић Р. 1999. 189. Pedesetak godina kasnije, 1446. godine Dubrovački senat je još jednom potvrdio svoju nadležnost nad pravoslavnim svećenstvom u pitanjima imovinsko-pravnih odnosa (na koje je imala isključivo pravo pravoslavna crkva), te je popu Božidaru Tarakoviću iz Uskoplja priznao doživotno pravo uživanja zemlje koju drži u Konavlima, s tim da stvarnim vlasnicima zemlje daje četvrtinu hrane i voća koje probere, i polovinu vina. Ove koncesije stupaju na snagu uz uvjet da gvardijan, kustos i prokurator konavoskih franjevaca pristanu na to. Uporedi: Korać D. 2008. 84-85. Početkom 1419. godine bosanski vojvoda Sandalj Hranić se žalio dubrovačkim poklisarima da Petar Pavlović drži jedno njegovo selo zvano Perkinio, koje je ranije posjedovao *slavesnski pop* Radin (Radin presbiter Sclausus). Динић М. 1960. 142-143. Uporedi: Kurtović E. 2009. 40.

što predstavlja sigurnu indiciju da je ona prije ove godine prestala postojati.²³ Prema tome, posljednja vijest o postojanju Humske episkopije predstavlja rečeni zapis iz 1330. godine, koji, doduše, navodi samo episkopa Stefana Pekpala (bez titule). Stoga se pretpostavlja da je obnašao tu funkciju i 1330. godine, znajući da je on nasljednik Danila na mjestu humskog episkopa. Ova godina se iz navedenih razloga mora uzeti kao *terminus post quem* prilikom omeđivanja vremena kada je Humska episkopija ukinuta. To je uočio i Nilević, koji kaže da “u vrijeme predaje Stona i Pelješca Dubrovniku 1333. godine, nema nikakvog spomena humskom eparhu”, ali se unatoč ispravno postavljenoj tezi odlučio za vremenski okvir 1333/1334-1343. S obzirom na dalji razvoj situacije, za pretpostaviti je da je Humska episkopija nakon svog posljednjeg spomena ubrzo i ukinuta.²⁴

Vrlo važna je uloga Dubrovnika u ovom burnom i krajnje napetom vremenu između Bosne i Srbije. Posebno se to odnosi na crkvenopravna pitanja. Naime, Dubrovčani su nakon likvidacije Branivojevića zaposjeli njihov mali priobalni prostor koji je za ovu humsku vlastelu imao veliki značaj. Na ovom prostoru nalazio se Ston, staro episkopsko središte ne samo Humske zemlje nego i šire oblasti.²⁵ Zajedno sa zemljom, Dubrovčanima je pripalo i staro pravoslavno stanovništvo Stona i okoline, koje su nastojali obratiti na katoličanstvo.²⁶ Na ove namjere Dubrovnika reagirao je Dušan 1334. godine u povelji kojom im potvrđuje ustupanje Stona, pri tome unoseći novu stavku

²³ Јанковић М. 1984. 40.

²⁴ Мишић С. 1996. 129.

²⁵ Humska episkopija obuhvaćala je mnogo veću teritoriju od prostora koji je zauzimala Humska zemlja. Pored Primorja pripadali su joj posjedi u Polimlju i okolini Brskova, te Metohija i Drenica. Opširnije vidi: Ивановић Р. 1960. 79-94. Humski župan Radoslav je sredinom XIII stoljeća prešao na stranu Ugarske, te je tim činom ugrozio pozicije humskog episkopa i episkopije. S ciljem da kralj ojača svoju vlast u ovoj perifernoj episkopiji, odlučeno je da se sjedište ove episkopije premjesti u unutrašnjost zemlje. To pitanje je riješeno najvjerovatnije između 1252. i 1254. godine na Državnom saboru, na kojem je odlučeno da staro episkopsko središte premjesti u Bijelo Polje. Љубинковић Р. 1959. 100. Nepovoljnoj političkoj situaciji sigurno je doprinio snažni zemljotres koji je pogodio Ston 1252. godine, što je bilo dovoljno da se episkopija izmjesti na sigurnije područje. Јанковић М. 1984. 38.

²⁶ Iz činjenice da su na Pelješcu benediktinski samostani imali svoje posjede, koje su im darovali Stefan Prvovjenčani i Uroš II, a papa 1324. godine njihova prava potvrdio, ukazuje da je među pravoslavnom većinom bilo i nešto stanovnika katoličke vjere. Korać D. 2008. 26-27.

s namjerom zaštite pravoslavnog svećenstva.²⁷ Osim ove svojevrsne protestne note, Srbija više nije mogla ništa učiniti za svoje nekadašnje podanike. Gubitkom teritorijalne veze sa ovom oblašću srpski kraljevi su definitivno izgubili i duhovno pravo nad tamošnjim stanovništvom pravoslavne vjere. Dubrovnik je, s druge strane, otišao korak dalje, te je od pape uspio dobiti odobrenje za podizanje Franjevačkog samostana sv. Nikole 1347. godine, nakon što je protjerao srpske kaluđere godinu ranije.²⁸ Tri godine ranije Dubrovčani su iz Bosne doveli franjevce, sa zadatkom preobraćenja stanovništva, čiji su rezultati različito ocijenjeni u literaturi.²⁹

Mikroprostor Stona, za koji je sačuvan veći broj vijesti, može poslužiti kao ogledalo onoga što se moglo dešavati sa humskom teritorijom koja je pripala Bosni, s obzirom da za ovaj dio nemamo neposrednih vijesti. Isto kao što je knez Miroslav, kada je ovladao Humskom zemljom, protjerao katoličkog biskupa Donata iz Stona 1181. godine, a Dubrovnik predstavnike Srpske pravoslavne crkve vijek i po kasnije, ništa drugačije nije postupio ni Stjepan II kada je protjerao makarskog biskupa, koji je našao utočište u Omišu i duvanjskog, koji se smjestio u Splitu, nakon što je bosanski ban protegao svoju vlast na zemlje koje su bile pod jurisdikcijom ovih biskupa.³⁰ Protjerivanje biskupa sa nove bosanske zemlje treba posmatrati više kao političko nego kao vjersko pitanje. Da su vjerska pitanja bila i teritorijalna pitanja pokazuje i primjer borbe Dubrovnika, odnosno Dubrovačke biskupije, za jurisdikciju nad Stonom i Pelješcom sa Korčulanskom biskupijom, kojoj je ovaj prostor prirodno pripadao i bio dodijeljen. Ova borba, unatoč zajedničkom nastojanju preobraćenja stonskog stanovništva, imala je svoj epilog u papinskoj kancelariji. Papa Klement VI je presudio u korist druge strane, a Dubrovnik je priznao nadležnost Korčulanske biskupije nad prostorom Stona i Pelješca tek 1347. godine.³¹

Pretenziju na Humsku zemlju pokazao je i kotorski biskup. Nakon što je naslijedio trebinjskog biskupa, koji je prognan 1252. godine, a prije toga, zahvaljujući naklonosti srpskih vladara, bio nadležan za sva područja u srpskoj državi u kojoj su bili katolici, kotorski biskup je preuzeo pastoralnu brigu nad

²⁷ Стојановић Љ. 1902. I. 54; Ђирковић С. 1969. 41.

²⁸ Šidak J. 1980. 280; Isti. 1975. 321.

²⁹ Fermežin E. 1892. 28; Нилевић Б. 1990. 36.

³⁰ Ђирковић С. 1964. 108.

³¹ Korać D. 2008. 28.

vjernicima katoličke vjere u Humu.³² U pokušaju povratka duhovne nadležnosti nad Humom ponovo je intervenirao papa, koji je u pismu upućenom bosanskom banu 7. januara 1346. godine od njega zahtijevao da vrati posjede kotorskom biskupu u Humu, te da ga ne ometa prilikom ubiranja crkvene desetine, kako bi djelomično popravio štetu nanesenu biskupu u Kotoru.³³ U namjeri da iskoristi nestabilnu situaciju u Dalmaciji tokom borbi oko Zadra 1345, u kojoj su bili umiješani Mlečani, Mađari, Hrvati i Bosanci, papa upućuje početkom januara 1346. godine pismo kralju Dušanu u kojem od njega traži da omogući kotorskom biskupu ubiranje desetine u Humu i u drugim oblastima.³⁴

Jedna epizoda iz historije bosansko-srpskih odnosa zaslužuje posebnu pažnju. Naime, radi se o jednoj sasvim slučajno očuvanoj vijesti, o upadu bosanske vojske na teritoriju Srbije, koji se desio negdje na početku bosanskog ekspanzivnog talasa pod Stjepanom II Kotromanićem. Ta vijest koja je sačuvana u formi zapisa iz 1329. godine na jednom starom srpskom rukopisu u fragmentarnom obliku daje informacije da su *bezbožni i pogani babuni* opustošili Manastir sv. Nikole u Banji kod Priboja – sjedište dabarskog episkopa. O ovom pohodu Bosanaca u Polimlje osvrnuo se i Boris Nilević, koji preko ovog zapisa nadograđuje bogumilski mit. S nastojanjem da osnaži bogumilski karakter Crkve bosanske, on ga nadovezuje sa vijestima iz sinodika nastalih u okvirima srpske crkvene sredine, u kojima se proklinju: ban Stjepan II, vlastela i duhovnici, pa čak i obični ljudi i žene, poznati samo užem krugu crkve u kojoj je sinodik čitan.³⁵

Mada po sadržini kratak, a po informaciji koju pruža usamljen, ovaj zapis ima veliki historiografski značaj.³⁶ Iako Vjekoslav Klaiću nije bio poznat, a

³² Isto. 30.

³³ Tadija Smičiklas T. 1913. 265-266.

³⁴ Isto. 264-265. O borbama oko Zadra vidi anonimni savremeni opis: ur. Raukar T. 2007; Klaić N. 1976. 610-618.

³⁵ Нилевић Б. 1990. 41, 210.

³⁶ Prvi je taj zapis pronašao i prepisao V. I. Grigorovič za vrijeme svoga putovanja 1844-1845, a objavio ga u svojoj knjizi 1851. godine. Poslije njega zapis je prepisao ruski arhimandrit Leonid na Svetoj Gori u Manastiru sv. Pavla sa posljednjih stranica jednog rukopisa, koji je

Parionu Ruvarcu jasan, Konstantin Jireček je među prvima ovaj zapis doveo u vezu sa upadom bosanske vojske u Srbiju i potonjem Dušanovom obračunu sa Bosancima.³⁷ Nakon Jirečeka, Vladimir Ćorović je u dva navrata nastojao osnažiti Jirečekovo mišljenje. Najprije se kritički osvrnuo na jedan oštećeni zapis koji se nalazio na ploči u Manastiru Banji, iz kojeg se doznaje da je taj hram sazidao episkop dabarski Nikola u vrijeme Stefana Dečanskog. Zatim je taj zapis doveo u vezu sa onim iz 1329. u kojem se govori o rušenju hrama, nakon čega je utvrdio da je obnova Manastira sv. Nikole u Banji, koja je zatim uslijedila, dovršena 1329. godine.³⁸ Drugi put je vijesti iz zapisa o rušenju manastira povezo sa jednim podatkom iz Dubrovačkog arhiva iz kojeg se doznaje da je 1330. godine došlo do borbi između *Rašana* i *Bosanaca*.³⁹ Međutim, ispostavilo će se da ova vijest neće imati direktne veze sa zapisom, već će predstavljati jedan drugi, vremenski udaljeniji i prilično nepoznat događaj.⁴⁰ Ovom zapisu se veoma detaljno i temeljito posvetio Aleksandar Solovjev, koji je u radu veoma argumentirano pobio primjedbe Vase Glušca o njegovoj neautentičnosti.⁴¹ Za razliku od Jirečeka i Ćorovića, sukob koji je uslijedio nakon prodora Bosanaca, u kojem je, prema zapisu, Dušan odnio pobjedu nad *bezbožnim i poganim babunima*, Solovjev ne stavlja u područje Lima, jer se inače ne može objasniti povratak mladog kralja u *srpsku zemlju*.⁴² Stoga on kaznenu ekspediciju protiv bosanskih trupa stavlja negdje na područje Bosne.⁴³

najvjerovatnije stradao u požaru koji je zadesio ovaj manastir 1897. godine. Oba izdanja su manjkava, te su upravo na najznačajnijim dijelovima za ovu temu nepotpuna. Solovjev A. 1953. 81, 82. Zapis je uz ispravku nekoliko rusizama koji su se potkrali izdavačima objavio Стојановић Љ. 1902. I. 25-26. br. 55.

³⁷ Јиречек К. 1978. 205.

³⁸ Ђоровић В. 1928. 223-224. Mirjana Šakota je za razliku od Ćorovića – koji nije vidio zapis, a analizirao ga je na osnovu prepisa – vršila analizu na osnovu originala, te je došla do istih rezultata kao Ćorović. Шаkota М. 1970. 23. Slično mišljenje zastupa i V. Petković koji obnovu stavlja u godine 1329/1330. Петковић В. 1950. 13.

³⁹ Ђоровић В. 1940. 250-251. bilj. 2.

⁴⁰ Ovaj podatak je zavarao Solovjeva, koji je na osnovu njega zapis datirao u drugu polovinu 1329. godine. Solovjev A. 1953. 87.

⁴¹ Isto. 85-88; Глушца В. 1952. 161-166. Uporedi Šidakovu kritiku Gluščevih primjedbi: Šidak J. 1953. 149-154.

⁴² Da se Polimlje ubrajalo u srpsku zemlju vidi: Динић М. 1978. 231. bilj. 216. Uporedi: Шишић Ф. 1928. 307.

⁴³ Solovjev A. 1953. 87.

Međutim, i Solovjev kao i njegovi prethodnici prave jednu važnu hronološku grešku vezujući upad bosanske vojske i navodni Dušanov obračun upravo za 1329. godinu.⁴⁴ S obzirom da se iz zapisa jasno vidi da je nakon rušenja hram iste godine već bio podignut i da je u njemu svoje evanđelje dovršio monah Nikola, mora se izraziti opravdana sumnja u događaje koji su opisani prije obnove manastira.

Mirjana Šakota je prva izrazila sumnju da se “obnova i ukrašavanje tako velikog hrama kakav je Banja ‘sa svim častima, dobrotama, sasudima i svim potrebama” mogao završiti za tako kratko vrijeme. Stoga se upad bosanske vojske, prema autorici, treba pomjeriti barem u 1327. ili 1328. godinu, s pretpostavkom da su radovi na popravci manastira ubrzo nakon rušenja otpočeli i da je njegova obnova za veoma kratko vrijeme dovršena.⁴⁵ Veoma se zanimljivim u tom smislu čini veza ovog upada sa ratom između Dubrovnika i Srbije, koji je vođen najvjerovatnije od ranog proljeća 1327. do kasne jeseni 1328. godine.⁴⁶ Prema našem mišljenju, ne bi trebalo isključiti mogućnost da je napad na Srbiju izvršen iste godine kada se Bosna učvrstila u Humu.

Uzimajući velike praznine u izvorima u obzir, koje su posebno prisutne u izvornom materijalu koji sadrži vijesti o odnosima Bosne i Srbije, možemo samo nagađati da li se jedan dramatični događaj koji je sačuvan u povelji Stjepana II odnosi upravo na ove godine, kako je oprezno pretpostavio Sima Ćirković.⁴⁷ U tom dokumentu bosanski ban hvali zasluge vlastelina Vuka Vukoslavića, koji je u boju u Raškoj banu podmetnuo svoga konja na mjesto ubijenog, ali su i ovoga isjekli na smrt.⁴⁸ Međutim, izglednijom se čini mogućnost da se ovaj događaj veže za 1349. godinu, kada je izvršena posljednja ofanziva protiv Srbije za vrijeme vladavine Stjepana II Kotromanića, jer isprava potječe iz 1351. godine.⁴⁹

⁴⁴ Zbog greške u indikciji koja se potkrala monahu Nikoli, tačan datum treba tražiti u vremenskom okviru: 1. septembar 1328. i 31. august 1329. godine. Isto. 88.

⁴⁵ Шакота М. 1970. 24.

⁴⁶ Крекић Б. 1968. 203. Milorad Medini smatra vrlo vjerovatnim “da je u ovom ratu Dubrovnik bio u savezu sa banom bosanskim Stjepanom”, i to na osnovu razmjene poslanika tokom ljeta 1327. godine. Međutim, za ovu pretpostavku, on nije našao nikakvu snažniju potvrdu. Медини М. 1953. 12.

⁴⁷ Ђирковић С. 1964. 91.

⁴⁸ Thallóczy L. 1906. 408. Uporedi: Ђирковић С. 1964. 91.

⁴⁹ Johann Christian von Engel. 1801. 282. Uporedi: Ђирковић С. 1964. 119.

Pored toga što zapis iz 1329. godine svjedoči o sukobu između Bosne i Srbije, on je privlačio pažnju istraživača koji se bave fenomenom Crkve bosanske. Njihov interes je posebno usmjeren na one dijelove zapisa koji govore pogrdno o Bosancima, gdje ih monah Nikola kvalificira najprije kao *bezbožne i pogane babune*, a zatim i kao *bezbožne i bledive proklete babune*.⁵⁰ Nilević potpuno trezveno primjećuje “da se izraz *babun* upotrebljavao u istom smislu u kome su bile upotrebljavane riječi *kutuger* (na istoku) i *pataren* (na zapadu) – kao podrugljiv naziv za heretika uopće”.⁵¹ Međutim, zbog već usvojenog bogumilskog ideologema nije mu ništa drugo preostalo nego zamijeniti termin *babun* sa bogumilom, koji se, istina, u srednjovjekovnim srpskim pisanim spomenicima koristio kao sinonim.⁵² Prema jednoj odredbi iz Dušanovog zakonika, strogo se kažnjava onaj koji izgovori *babunsku reč*.⁵³ Ovakav odnos prema sljedbenicima Crkve bosanske od strane pravoslavne crkvene sredine nesumnjivo je proistekao iz njihovog vlastitog iskustva stečenog svojedobno u dodiru sa bogumilskom herezom rasprostranjenom u XII i XIII stoljeću u pravoslavnim zemljama Balkanskog poluotoka. Ova pojava heretika u srpskoj državi imala je velikog udjela u formiranju stava prema sljedbenicima Crkve bosanske, koje su nazivali *babunima*, a njihovo učenje *babunskom vjerom*.⁵⁴ Nazivanje pripadnika drugih vjerskih organizacija heretičkim imenom bila je uobičajena pojava u srednjem vijeku, a najčešće su na ovaj način kvalificirani pripadnici suprotstavljenog učenja ili politički nepodobni pojedinci ili skupine, kojima su se prišivala zvona starih hereza.⁵⁵ U ovom slučaju radilo se očito o objema stankama.

⁵⁰ Стојановић Љ. 1902. I. 25-26. br. 55.

⁵¹ Нилевић Б. 1990. 42.

⁵² Ćošković P. 2005. 106, 109. Suprotno tom mišljenju vidi: Будимир М. 1959. 83-84.

⁵³ Радојчић Н. 1960. 59, 113-114.

⁵⁴ Ćošković P. 2005. 108-109.

⁵⁵ Džaja M. S. – Lovrenović D. 2007. 4. Jedan takav primjer imamo iz mnogo kasnijeg vremena, gdje je glosator u žitiju koji je sastavio Konstantin Filozof, biograf Stefana Lazarevića, za stanovnike Srebrenice naveo da su svi “jeresi bogumilske”, o djelu Konstantina Filozofa vidi: Јагић В. 1875. Pri tome treba imati na umu da je Konstantin Filozof bio iz Bugarske, gdje je termin bogumil bio korišten u iste svrhe kojom su Dubrovčani nazivali bosanske velikaše u vrijeme otvorenih ratnih sukoba. Pored toga, upadljivo je naglašeno neprijateljstvo prema Srebreničanima (koji su se, prema autoru, pobunili i odmetnuli od srpske vlasti).

Pošto su vjerski odnosi igrali značajnu ulogu u odnosima Bosne i Srbije, Nilević nije propustio da se osvrne na vjeroispovijest samog Stjepana II, utvrdivši bez većeg obrazloženja da je pripadao pravoslavlju kao i njegovi pret-hodnici iz loze Kotromanića. Toj vjeri je prema Nileviću bio odan i banov brat Vladislav.⁵⁶ Međutim, u sljedećoj rečenici Nilević postaje oprezniji te kaže “da postoje podaci koji govore da je Stjepan II Kotromanić bio pataren” i da se on u starosrpskim crkvenim tekstovima proklinje kao heretik, i biva proglašen neprijateljem hrišćanstva.⁵⁷ Unatoč tome, Nilević je ostao vjeran starijoj literaturi koja se, prije svega, pozivajući na navode Mavra Orbinija da je Stjepan II odan “grčkom obredu”, opredijelila za njegovo pravoslavlje.⁵⁸

Jedan drugi navod o postojanju “bogumilstva” u Bosni čini se sumnjivim u hrvatskom prijevodu djela Mavra Orbinija, gdje se kaže da “fra Peregrin posta bosanskim biskupom nakon preobraćenja krivovjeraca *bogumila*. Osim *bogumilstva*, u Bosni bijaše također i krivovjerja manihejaca”. Orbini M. 1999. 415. U prvom prijevodu (beogradskom izdanju) ovog djela nema. Isti dio preveden je na slijedeći način: “Gore pomenuti brat Peregrin bio je imenovan bosanskim biskupom, pošto je obratio jeretike patarene. U Bosni je bila i jedna druga njihova sekta, zvana manihejci”. Орбин М. 1968. 146.

⁵⁶ Нилевић Б. 1990. 42-43.

⁵⁷ Исто. 43.

⁵⁸ Орбин М. 1968. 144. U prijevodima Mavra Orbinija upadljiva je još jedna značajna razlika. Dok u beogradskom izdanju stoji da su se franjevci “bojali da će im se Stjepan oduprijeti, jer je bio grčkog obreda, ali on je postupio sasvim suprotno”, u hrvatskom prijevodu međutim stoji da se oni “bojahu (se, naime) da će im se ban Stjepan, odan grčkom obredu *i stoga nepodložan papi*, oduprijeti, no on čini upravo suprotno”. Orbini M. 1999. 414. Kao sud da su Kotromanići pripadali Pravoslavnoj crkvi, posebno starijoj literaturi, išao je naruku i Daniele Farlati koji za Tvrtka kaže “da se zapleo u grčka krivovjerja i šizmu”. Farlati D. 1769. 61. Tezu o pravoslavnom opredjeljenju Stjepana II zastupali su: Božidar Petranović, Franjo Rački, Stanoje Stanojević na koje se i Nilević poziva. Нилевић Б. 1990. 43. bilj. 16. Iako se na njega ne poziva, pravoslavno opredjeljenje bana Stjepana bilo je prema navodima Orbinija, očito za Johna Finea. John V. A. Fine A. V. John. 1975. 167. Ovoj tvrdnji se suprotstavio Dubravko Lovrenović. Prema njemu, pravoslavna pripadnost Stjepana II ne dolazi u obzir, jer se prema njegovom mišljenju Orbinijev termin *grčki obred* ne može vezati za pravoslavlje. Pored toga Lovrenović navodi da nedostaju druge potvrde o pravoslavlju bosanskog bana. Ovom mišljenju on suprotstavlja tezu, u kojoj obrazlaže njegovu mnogo veću povezanost sa Crkvom bosanskom i Katoličkom crkvom. Lovrenović D. 2005. 229. bilj. 154, 230-231. Na drugom mjestu isti autor veže sintagmu *grčki obred* za slavensko bogoslužje i istočni (grčki) obred, kao i za spomen *grčkih* ili *slavenskih samostana* ćirilo-metodijevske provenijencije, koji su utjecali na organizaciju i učenje Crkve bosanske. Lovrenović D. 2006. 689. bilj. 792.

U svom djelu mljetski opat u raznim situacijama koristi ukupno 10 puta termin “grčki obred”, a od toga dva puta u vezi s bosanskim banom. U svim drugim slučajevima Orbini ovaj termin precizno koristi prilikom označavanja pripadnosti dotičnih ljudi ili naroda pravoslavlju.⁵⁹ Dubravko Lovrenović pokušava ovaj termin dovesti u vezu sa Crkvom bosanskom “kao jedinom crkvenom organizacijom u srednjoj Bosni”, te ističe da nije moguće precizirati u kakvoj su vezi sintagme *grčki obred*, *grčka krivovjerja* i *zablude Grka* sa relativno čestim nazivima nekropola stećaka koja se zovu *grčka groblja*.⁶⁰ S obzirom da ne raspoložemo drugim informacijama o pravoslavlju bosanskog bana već upravo suprotnim, ovaj Orbinijev navod, kao i mnoge druge, treba odbaciti. Iako je Orbini u svoje djelo ugradio veliki broj danas izgubljenih i nepoznatih izvora, čija je vjerodostojnost tokom razvoja historiografije potvrđena, ostaje i veliki broj grešaka, hronoloških promašaja i pogrešnih interpretacija s obzirom da je njegovo djelo nastalo krajem XVI stoljeća u začecima moderne historiografije.⁶¹

Kao dokaz o banovom pravoslavlju uzimala se i okolnost što je banov otac Stjepan I bio oženjen Jelisavetom (Elizabetom), kćerkom srpskog kralja Dragutina, koja je, prema tome, morala biti iste vjere kao njen otac.⁶² Pošto Stjepan I od 1314. godine nije bio među živima, njegovi maloljetni sinovi su bili ovisni o svojoj majci, koja ih je mogla odgojiti prema vlastitom vjerskom opredjeljenju.⁶³ Konfesionalno opredjeljenje Jelisavete definitivno je razriješio

⁵⁹ Kod Moskovljana je “grčki obred na snazi”. Orbini M. 1999. 73. Kralj Srbije je “raskolnik koji je prigrlio grčki obred”. Isto. 130. Vladimir gospodar Rusije “prihvata kršćanstvo po grčkom obredu”. Isto. 154. Dušan bijaše “odan grčkom obredu”. Isto. 325-326. Za ostala mjesta vidi: Isto. 154, 155, 313.

⁶⁰ Lovrenović D. 2005. 229-230.

⁶¹ O djelu Mavra Orbinija vidi: Самарџић Р. Орбин М. 1968. Sa kolikom oprežnošću treba uzimati podatke Orbinija pokazuje primjer iz rečenice, koja slijedi odmah poslije navoda o pripadnosti banu “grčkom obredu”, u kojoj on miješa Stefana Dušana (u njegovo doba dobro poznatog vladara) sa Stefanom Nemanjom, kojeg tako zove tokom cijelog poglavlja o Bosni. Orbini M. 1999. 415-416. Prema mišljenju Sime Ćirkovića, “odlučno tvrđenje da je Stjepan II pripadao pravoslavlju [...] ne potiče izgleda iz dobro obaveštenog izvora”. Ћирковић С. 1968. 343.

⁶² Iako je Dragutin imao konfesionalne dileme, umro je kao pripadnik pravoslavne crkve, dok se njegov sin zakaluderio. Поповић Д. 1999/2000. 309-326; Станојевић С. 1936. 8; Миладиновић М. 1903. 124-125.

⁶³ Ančić M. 1997. 100. Uporedi mišljenje Damira Karbića kojim se vjerovatnim čini da je “obi-

Mihailo Dinić, koji je utvrdio da je Dragutin svoje kćeri odgajao u katoličanstvu, a sinove u pravoslavlju, što predstavlja jedini “poznat slučaj u dinastijama srednjeg veka”. Prema riječima Dinića, ona je, prije nego se udala za Stjepana I, više godina boravila u budimskom Samostanu sv. Marije.⁶⁴ Na taj način otpada i ova veza koja bi mogla potvrditi pravoslavni identitet bosanskog bana.

Izvori koji najsnažnije negiraju pravoslavno opredjeljenje bosanskih vladara potječu upravo iz pravoslavne sredine.⁶⁵ Jedan od tih izvora predstavlja već opisani natpis iz 1329. godine, koji vjerski diskreditira napadače iz Bosne, nazivajući ih, u pravoslavnoj crkvenoj sredini, dobro poznatim heretizirajućim imenima. Kako je bosanska država sve agresivnije posezala za srpskom teritorijom, tako su se iz srpske crkvene sredine sve više umnožavale vijesti o *jereticima* iz Bosne i Huma. U crkvenim krugovima oni se nazivaju pogrdnim imenima: neprijateljima krsta i svetih slika, popraćuju se kletvama u sinodicima eksplicitno navodeći i ime bana Stjepana II Kotromanića.⁶⁶ Ideološke diskvalifikacije sa konfesionalnom podlogom često su bile u službi političko-teritorijalnih aspiracija i umnožavale su se upravo u politički ofanzivno vrijeme Bosne.⁶⁷

U svoje djelo Nilević je ugradio u historiografiji dobro poznatu epizodu o dolasku franjevacu u Bosnu i banov prelazak na katoličku vjeru.⁶⁸ Česte diskvalifikacije u pravcu heretik – pravovjeran iz doba Stjepanove vladavine otežavaju utvrđivanje njegove vjerske pripadnosti. Dok je prvi dio njegove vladavine usko vezan uz Crkvu bosansku, pred čijim predstavnicima, u *ХИЖИ 8 РАДОСЛАВИ*, izdaje darovnicu knezu Vukoslavu Hrvatiniću 1326-1329. godine,⁶⁹ drugi dio je obilježen snažnim prijanjanjem uz Katoličku crkvu. Jedna franje-

telj Stjepana Kotroman[i]ća pobjegla u Dubrovnik” u vrijeme kada je Mladen II svom naslovu bana Hrvata dodao naslov *gospodina Bosne*, 1305. godine. Karbić D. 2004. 17. 18. bilj. 118.

⁶⁴ Dinić još ističe, ako se i može pomišljati da Jelisaveta nije bila katolkinja, ona je to svakako sa udajom za Stjepana I postala, što znači da se i Dinić opredijelio za katoličanstvo oca Stjepana II. Динић М. 1964. 241-242.

⁶⁵ Šidak J. 1977. 154-155.

⁶⁶ Isti. 1953. 153-154.

⁶⁷ Lovrenović D. 2004. 12. Sa heretizirajućom terminologijom posezalo se i u vrijeme teritorijalnih aspiracija Bosne prema drugim državama, a ne samo drugih prema njoj.

⁶⁸ Нилевић Б. 1990. 43.

⁶⁹ Thallóczy L. 1906. 405.

vačka hronika koja je dovršena 1374. godine izričito navodi zasluge fra Geralda Odonisa, zato što je *obratio vjeri i vratio crkvenom jedinstvu bosanskog bana*.⁷⁰ S obzirom da je *Hronika* nastala u franjevačkom okruženju, koje je bilo sklono uvećavati zasluge svojih uglednijih redovnika, nije sasvim jasno da li se ova vijest o preobraćenju može interpretirati u kontekstu dolaska franjevaca u Bosnu, koje je ban podupro. Za razliku od ranijeg perioda, izvjesna je završna faza banovog konfesionalnog identiteta. Pokopan je u franjevačkoj Crkvi sv. Nikole u Milima, najvjerovatnije kao katolik.⁷¹

Zaključak

Sagledavši pitanje Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u najširem dijapazonu Nilević je historiografiji ponudio izuzetno vrijedno djelo, koje je dodatno obogatio arhivskim istraživanjima u Dubrovniku. Nakon što smo se detaljnije osvrnuli na onaj dio Nilevićeve knjige u kojem je obradio period vladavine Stjepana II Kotromanića, možemo konstatirati da on predstavlja slabiji dio njegove monografije. Selektivno prezentiranje podataka rezultata ranijih istraživača koji se međusobno nisu slagali oko krucijalnih pitanja dovelo je do određenih odstupanja u njegovom djelu. Rečena neslaganja između pojedinih poglavlja koja tretiraju prvu polovinu XIV stoljeća ostala su gotovo bez interpretacije od strane autora. U želji da obuhvati što veći broj historiografskih interpretacija, Nileviću su se potkrale navedene greške koje su za razliku od drugih poglavlja za doba vladavine Stjepana II ostale konfuzne i nepovezane.

Jedan od ciljeva ovog rada je pokazati da razvoj historiografije nije istim tempom pratio analizu historijskih zbivanja tokom prve polovine XIV (a posebno u kontekstu bosansko-srpskih odnosa) u poređenju sa XV stoljećem, te ukazati na još uvijek otvorena pitanja i problematiku koja čeka svoje obrađivače. Prezentirani osvrt na Nilevićevo djelo, s obzirom na aktualnost i vrijednost koju ima, samo pokazuje veću potrebu za novom interpretacijom u skladu sa modernim naučnim dostignućima. Historiografski derivati preostali iz početaka moderne historiografije na ovim prostorima pokazali su se još uvijek prisutnim, posebno za period prve polovine XIV stoljeća, nadživjevši i Nilevi-

⁷⁰ Šidak J. 1975. 230.

⁷¹ Anđelić P. 1980. 231-232. Daniele Farlati kaže da je "nemila smrt ugrabila bana Stjepana, izvrsnog čuvara katoličke vjere". Farlati D. 1769. 61.

ćevo djelo. Međutim, današnji razvoj nauke više ne dopušta olako prihvaćanje konfesionalnih diskvalifikacija, koji se u bosanskom srednjovjekovlju nalaze u izobilju, miješajući ih sa političkim i drugim pretenzijama. Isto važi za još uvijek u nekim naučnim krugovima prisutni bogumilski mit, kao i na stereotipno viđenje zatvorenosti i izoliranosti bosanskog prostora, što je nauka prije više od dvije decenije uvjerljivo odbacila, pokazujući jasne razvojne konture prisutne u općeevropskom razvoju.

Na osnovu svega prikazanog, možemo reći da je naučno proučavanje Srpske pravoslavne crkve (kao i mnogih drugih oblasti) započelo sa Ilarionom Ruvarcem, a krajem XX stoljeća završilo knjigom Borisa Nilevića, čija je historioграфска vrijednost, do danas, ostala nemjerljiva.

LITERATURA

- Ančić M. 1997. *Putanja klatna, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. Stoljeću*. Zadar-Mostar:
- Anđelić P. 1980. "Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog". *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija. Nova serija, XXXIV (1979)*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Babić A. 1972. *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo:
- Будимир М. 1959. "Триклетни бабуни и бабице пагаренске". *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине. Година X (1949-1959)*. Сарајево:
- Ђирковић С. 1964. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд:
- Ђирковић С. 1968. "Коментари и извори Мавра Орбина". *М. Орбин, Краљевство Словена*. Београд:
- Ђирковић С. 1969. "Православна црква у средњовековној српској држави". *Српска православна црква 1219-1969*. Споменица о 750-годишњици аутокефалности. Београд:
- Ђоровић В. 1928. "Обнова манастира Бање". *Старинар*. Орган Археолошког друштва у Београду. Трећа серија. Књига четврта (за 1926 и 1927). Београд:
- Ђоровић В. 1935. "Териториални развој босанске државе у средњем веку". ГЛАС СКА CLXVII. Други разред 85. Београд:
- Ђоровић В. 1940. *Хисторија Босне*. Прва књига. Посебна издања. Књига СХХХХ. Друштвени и историски списи, књига 53. Београд: СКА.
- Ћошковић Р. 2005. *Црква босанска у XV. столјећу*. Сарајево:

- Динић М. 1955. “Однос између краља Милутина и Драгутина”. САН. Зборник радова књ. XLIV. Византолошки институт, књ 3. Београд: САН. 49-82.
- Динић М. 1960. “Дубровчани као феудалци у Србији и Босни”. *Историјски часопис IX-X (1959)*. Београд:
- Динић М. 1961. “Comes Constantinus”. Зборник радова Византолошког института 7. Београд: 1-11.
- Динић М. 1964. “Из наше раније прошлости. Кћери краља Драгутина”. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXX, св. 3-4*. Београд:
- Динић М. 1978. *Земље херцега од светог Саве, Српске земље у средњем веку*. Београд:
- Džaja M. S. – Lovrenović D. 2007. “Srednjovjekovna Crkva bosanska”. *Svjetlo riječi 1/2007. Poseban prilog*. Sarajevo:
- Farlati D. 1769. *Illyricum sacrum IV. Venetiis*:
- Fermendžin Eusebius. 1892. “Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.” *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXIII. Zagrabiae*:
- Fine V. A. John. 1975. *The Bosnian Church: A new Interpretation, A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*. East European Monographs, No. X. New York and London:
- Foretić V. 1976. “Kada je i kako Stonski Rat došao pod vlast Dubrovnika”. *Pelješki zbornik*. (bez mjesta izdanja).
- Глушац В. 1952. “Запис из 1329 године нема историјске вредности”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Arheologija. Nova serija, VII*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Грујић Р. 1932. “Епархијска властелинства у средњовековној Србији”. Богословље VII. 2. Београд:
- Ивановић Р. 1960. “Средњовековни баштински поседе хумског епархијског властелинства”. *Историски часопис IX-X (1959)*. Београд: 1960.
- Јагић В. 1875. “Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога”. *Гласник српског ученог друштва*. Књига XLII. Београд:
- Јанковић М. 1984. *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*. Београд: 1984.
- Јиречек К. 1978. *Историја Срба*. Друга књига. (Културна историја). Друго исправљено и допуњено издање. (превео и допунио Јован Радонић). Београд:
- Johann Christian von Engel. 1801. “Geschichte von Serwien und Bosnien”. *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. Dritter Theil*. Halle:
- Karbić D. 2004. “Šubići bibrirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)”. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 22*. Zagreb:

- Klaić N. 1976. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb:
- Korać D. 2008. *Vjera u Humskoj zemlji*. Mostar:
- Крекић Б. 1968. "О рату Дубровника и Србије 1327-1328". Зборник радова Византолошког института. Књ. XI. Београд.
- Kurtović E. 2009. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Lovrenović D. 2004. "Modeli ideološkog isključivanja: Ugarska i Bosna kao ideološki protivnici na osnovi različitih konfesija kršćanstva". *Prilozi* 33. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Lovrenović D. 2005. "Krist i donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske – I. (Konfesionalne posljedice jednog lokalnog crkvenog raskola)". *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humi. Zbornik radova*. Sarajevo-Zagreb: Institut za istoriju u Sarajevu i Hrvatski institut za povijest u Zagrebu.
- Lovrenović D. 2006. *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*. Zagreb-Sarajevo:
- Љубинковић Р. 1959. "Хумско епархиско властелинство и црква светог Петра у Бијелом Пољу". *Старинар, Нова серија, Књига IX-X (1958-1959)*. Београд:
- Медини М. 1953. *Дубровник Гучетића*. САН. Посебна издања. Књига ССХ. Одељење друштвених наука. Нова серија. Књига 9. Београд: САН.
- Михаљчић Р. 1999. "Ждријебија". ЛССВ.
- Миладиновић М. 1903. *Историја Срема*. Београд:
- Мишић С. 1996. *Хумска земља у средњем веку*. Београд:
- Monumenta Ragusina. Tomus V. 1897. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXIX. Zagrabiae:
- Mrgić-Radojčić J. 2004. "Rethinking the territorial development of the medieval Bosnian state". *Историјски часопис, књ. LI*. Београд:
- Нилевић Б. 1990. *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године*. Сарајево: Веселин Маслеша. Библиотека "Културно наслеђе".
- Новаковић С. 1912. Законски споменици српских држава средњег века. СКА, Београд: СКА.
- Орбин М. 1968. *Краљевство Словена*. (Превео са италијанског Здравко Шундрица; коментаре написао Сима Ђирковић). Београд:
- Orbini M. 1999. *Kraljevstvo Slovena*. (Prevela Snježana Husić; priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek). Zagreb:
- Петковић В. 1950. *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. Посебна издања, књ. 157. Београд: САН.
- Поповић Д. 1999/2000. "Култ краља Драгутина – монаха Теоктиста". *Зборник*

радова Византолошког института, XXXVIII. Београд:

- Поповић Р. Динић-Кнежевић Д. Михаљчић Р. 1999. "Поп". Лексикон српског средњег века (ЛССВ). Београд: Knowlege.
- Радојчић Н. 1960. *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*. Београд: САНУ.
- Rastić Đ. 1893. *Chronica Ragusina (ab origine urbis usque ad annum 1451)*. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XXV. Scriptores, vol. II. (ed. N. Nodilo). Zagrabiae:
- Raukar T. (ur.) 2007. "Opsada Zadra". *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. LIV*. Scriptores VI. Zagreb:
- Самарџић Р. 1968. Краљевство Словена у развиту српске историографије, Мавро Орбин, Краљевство Словена, СХVIII-СХХ.
- Smičiklas T. 1913. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. XI*. Zagrabiae:
- Solovjev A. 1953. "Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu". *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*. Godina V. Sarajevo:
- Станојевић С. 1903. "Краљ Драгутин". *Годишњица Николе Чуића XLV*. Београд:
- Стојановић Љ. 1902. *Стари српски записи и натписи*. Књига I. Београд: Српска краљевска академија.
- Стојановић Љ. 1929. *Старе српске повеље и писма I*. Београд-Ср. Карловци:
- Шакота М. 1970. "Прилози познавању манастира Бање код Прибоја". *Саопштења IX*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије.
- Šidak J. 1953. "Pitanje 'crkve bosanske' u novijoj literaturi". *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*. Godina V. Sarajevo:
- Šidak J. 1975. *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*. Zagreb:
- Šidak J. 1977. "Heretička 'Crkva bosanska'". *Slovo*. Časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu 27. Zagreb:
- Šidak J. 1980. "Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku". *Historijski zbornik, god. XXXIII-XXXIV (1980-1981)*. Zagreb:
- Шишић Ф. 1928. *Летопис Попа Дукљанина*. СКА. Посебна издања. Књига LXVII. Филозофски и филолошки списи. Књига 18. Београд-Загреб: СКА.
- Thallóczy L. 1906. "Истраживања о постанку босанске бановине с нарочитим обзиром на повеље из көрмендског архива". *Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, sv. 4*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Трпковић В. 1960. а). "Бранивојевићи". *Историјски гласник 3-4*. Београд:
- Трпковић В. 1960. б). "Када је Степан II Котроманић први пут продро у Хум". *Историски гласник 1-2*. Београд:

- Trpković V. 1963. "Oko 'ustupanja' Stona i Pelješca Dubrovčanima (1326-1333)". *Istorijski glasnik 1*. Beograd:

SUMMARY

THE RELATIONS BETWEEN BOSNIA AND SERBIA IN THE TIME OF STJEPAN II KOTROMANIĆ

Having considered the question of the Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina in the widest possible spectre, Nilević presented a valuable work to historiography, which he extensively enriched with his research of the archives in Dubrovnik. After a detailed review of the part of Nilević's book in which he examined the period of Stjepan II Kotromanić, we can conclude that it presents a weaker segment in his monograph study. A selective presentation of data adopted from previous researchers which did not agree on crucial questions brought about a certain degree of inconsistency in his book. The mentioned disagreements between various chapters which treat the first half of the 14th century have been left almost without any interpretation on the author's behalf. In his aim to include as many interpretations as was possible, Nilević made some errors about the time of Stjepan II which, as opposed to other chapters, was left confusing and incoherent.

One of the aims of this paper is to show that the evolution of historiography did not follow the analysis of events from the first half of the 14th century with the same tempo (especially regarding the relations between Serbia and Bosnia) as it did with the 15th century. The other aim is to show some questions which still remain open and the problems which still wait to be solved. The presented review of Nilević's work, in regard to the value it has, only illustrates a greater necessity for new interpretations according to modern scientific achievements. The derivatives of historiography, which were left over from the beginnings of modern research of history in these areas, are still ever present, especially for the time of the first half of the 14th century, even outliving the book written by Boris Nilević. However, the modern development of science does not allow the easy acceptance of confessional disqualifications, which can be found in abundance in medieval Bosnia, combining them with political and other aspirations. The same can be said of the

Bogomil myth, which is still present in some scientific circles, and the stereotypical isolation of the Bosnian land, a view ultimately abandoned by science almost two decades ago, showing clear evolutionary lines present in general European development.

On the basis of everything presented, we can say that the scientific study of the Serb Orthodox Church (and many other subjects also) started with Ilarion Ruvarac, and finished at the end of the 20th century with Boris Nilević's book, whose value in historiography remains inestimable until this day.

Key words: Bosnia, Serbia, the land of Hum, 14th century, Stjepan II Kotromanić, Boris Nilević, The Serb Orthodox Church, The Catholic Church, The Bosnian Church, the bishopric of Hum, religious identity, heresy, inscription from 1239